

Шеста глава

КРИЗАТА И РИСКЪТ ОТ КАТАСТРОФА.

Рискът за държавата

Описанието на демографската криза и възпроизводството е многомерно и многопластово. Но често изследователите и анализаторите *претрупват картината* с подробности и частни характеристики. Има инерция количествените измерения да *заглушават качественте*, отклонявайки вниманието от същността. Всичко това е разбираемо и донякъде закономерно. Но в сегашната преломна историческа епоха е нужно да се даде ясен и категоричен отговор относно демографската ситуация и перспектива за България, на българския народ и нация.

Дали е стандартното за Европа леко свиване на населението, около или малко под простото възпроизводство? Дали са характерните за Европа застаряване на населението и демографска криза, които натрупват обществени негативи, но постепенно. И доколкото кризата се развива бавно и постепенно, през продължителен период от време, тя може да бъде контролирана и компенсирана чрез други фактори – не само в икономиката и работната сила, в държавата и политиката, но и при устойчиво възпроизводство на съответната нация?

Или адекватната обща оценка за България би трябвало да бъде *изключително рискова* демографска криза – с *деформиращи* социални и икономически, държавни и национални последици, граничещи или водещи към *катастрофа*? Доколкото свиването броя на населението става шоково ускорено – чрез няколко поредни експоненциални срива. Защото застаряването не е постепенно, а е процес на рязко остаряване. Доколкото остротата на демографската криза се отразява пряко и деформиращо на икономиката и политиката, на регионалната структура и жизнеността на държавата, уврежда жизнеспособността на нацията.

Нека специално се спра на *експоненциалните сривове* във възпроизводството.

Демографска криза в България се разви с експоненциално свиване и пропадане – това стана първи път през 1995-2004 г. и закономерно ще стане втори път като демографско ехо между 2020 и 2030 г. При такива експоненциални масови и скоротеч-

ни тенденции по същество става дума за граждански процеси *извън контрола* на държавата. За да се върне държавно-обществения контрол върху такива процеси и инерции са нужни особени усилия и концентриране на значителен ресурс, прилагане на новаторство и гъвкавост, устойчивост на целите и последователност в усилията.

Такива експоненциални процеси не могат да бъдат компенсирани автоматично от други фактори – нужни са специални усилия. Залогът е поради демографски причини: (1) да не бъде възпрепятствана икономическата модернизация и развитие; (2) да не бъде дестабилизирана държавата; (3) да не се постави под въпрос бъдещето на българската нация, нейният исторически оптимизъм, вътрешната ѝ енергия за възраждане. Това за България би означавало не просто забавяне на темповете на развитие, а трайно оставане в маргинална цивилизационна зона на бедност и социална деформираност.

За мен не подлежи на съмнение, че трябва да се направи ясна и точна диагностична оценка, без страх и заобикалки. Нужно е да се използват точните термини.

При това не бива да се жалят *политиците*, доколкото демографските процеси съвсем не са само обективна закономерност – те няма как да не са и плод на пасивно или на активно обществено инженерство от страна на държавната власт и политическите елити. В предишната глава поставих изрично този въпрос.

Не бива да се жалят и *хората на капитала*, доколкото през 90-те години те действаха все едно са заинтересовани рязко да смалят трудовата и гражданската маса в България. Става дума за откровена проява на груб групов (съсловен, класов) егоизъм. Едва от няколко години хората от бизнеса сякаш започват да осъзнават своята зависимост от количеството и качеството на наличната работна ръка в обществото – прякото влияние на количеството и качеството на човешката общност около предприятията и фирмите им за развитие и разгръщане на бизнеса им. Започнаха да алармират за дефицит на квалифицирани и производителни работници и специалисти. Проумяват азбучния принцип, че самите те следва да отделят пари и внимание за целево обучение и мотивиране на своите работници и служители, за подпомагане на образователната система, за инвестиции в комуналната среда, за спонсориране на културата, отдиха и масовия спорт, благоприятна среда за децата и семействата. По същество това е плахо начало на осъзнаване и модернизиране на новата капиталова класа в България – в посока към социализиране на бизнеса, моралното му връщане в обществото.

На *обикновените хора* също не бива да се спестяват лошите прогнози за надвиснала опасност. Въпреки че такава информация няма как да не е травмираща. Въпреки че тя сама по себе си може да действа също като демотивиращ фактор. Но доколкото демографските процеси са масови и инерционни, лошите прогнози следва ясно да се артикулират в публичното пространство. Те нито набират скорост, нито могат да бъдат спрени и пренасочени, без активно гражданско съзнание и съдействие, без проява на устойчиво чувство за народностна принадлежност, без мотивация и лична отговорност за общото бъдеще.

Нужна е съответна масова психика и морални норми, вкл. за социално и морално поддържана достатъчно висока детеродна норма, за стабилизиране на семейството и за отговорно родителство, за родова и културна приемственост между поколенията. Демографските тенденции и процеси в истинския смисъл на думата са граждански. Следователно тяхното позитивиране е практически невъзможно без масова гражданска ангажираност, мотивираност, съдействие – както от страна на пуб-

личните личности и гражданските лидери, така и в мисленето и поведението на така нар. „обикновени“ хора, на достатъчно много от публичните лидери и на преобладаващата маса от обикновените хора.

Нужда от ясни термини

През последното десетилетие относно демографската криза и обществените ѝ последици има два типа говорене. В единия възлови термини са *влошаване*, *застаряване* и *намаляване*, избягва се думата *криза*. Докато в другия тип говорене възлови термини са *рискова криза*, *демографски срив*, *ускорена депопулация*, *риск от демографска и национална катастрофа*.

Разликата е очевидна – става дума за качествено различна интерпретация на реалната ситуация, на създадената демографска инерция и на структурните обществени последици в средносрочна и дългосрочна перспектива.

Никой не отрича, че сегашната демографска и възпроизводствена ситуация е сериозна, но този термин в случая е слаб и неясен. Моята позиция е категорична, че обществените реалности предполагат *не завоалирани*, а *ясни термини*. В някои случаи е нужно доразвиване и прецизиране на основните научни и граждански термини, чрез които се говори по демографската проблематика, оценява се ситуацията и перспективата.

Сега се използват много евфемизми, надделява технократският език на статистиката и формализма, вместо живият език на обществените реалности. В такива случаи на практика – неволно или целенасочено – се замъглява същността на фактическото състояние и се затруднява неговата адекватна и навременна оценка.

Разликата между „криза“ и „катастрофа“ наистина е същностна и принципна. *Кризата* е остра проблемна ситуация, в която не само има налични възможности за

преодоляване и оздравяване, но има и непосредствени стимули за мобилизиране, търсене на конкретен начин за позитивиране и обръщане на заплахата или загубата в успех и постижение. Това е смисълът още на древнокитайския йероглиф за криза. В съвременната управленска и организационна наука има специален клон, посветен на управлението на кризи. Като цяло модерната епоха, индустриалното и информационното общество, рационализмът на капиталистическото общество се разгръщат като по-дълги или по-кратки вълни, пре-



пре-

ходите между които са кризи, съответни остри социални конфликти, стига се и до обществени катаклизми.

Докато *катастрофата* е обратното – загуба на възможност за преодоляване и оздравяване, изпадане в отчаяние и апатията на жертва, изпускане на контрола и отпускане в безпомощност и фатална предопределеност. Стресът прераства в дистрес, вместо да ни мобилизира ценностно и морално, психологически и емоционално, волево и дейностно, той ни запушва в невротичност и обърканост, в депресивност и отчаяние, в чувство за безсилие и празнота.¹

Важно е да се дефинира демографската ситуация и перспектива – дали е просто криза или е надвиснала катастрофа. По същество това са качествено различни перспективи и предполагат различен тип ангажираност на държавата и обществото, за да бъдат преодолені или поне омекотени, за да се намери работещ модус за оздравяване на възпроизводството на населението, трудовите ресурси и нацията.

Един от основните термини, с който си служат повечето демографи и социолози сега, е „*непрекъснато влошаване*” – на прираста, на демографските пропорции, на възпроизводството на населението, на неговата трудоспособност и жизнеспособност. Нека се спрем по-подробно на този термин, доколкото той сам по себе си е проблем и води до натрупване на недоразумения при обсъждане на ситуацията и дългосрочните перспективи.

„*Непрекъснато влошаване*” е типично *екстензивен* термин. Той замъглява представата за осъществяващите се качествени промени – в нашия случай те са *скокове надолу, експонентни свивания*, а не постепенно и плавно снижаване. През термина „*непрекъснато влошаване*” не е логично да се стигне до термина „*криза*”, а още по-малко до „*катастрофа*”. Този термин внушава у аудиторията примирено успокояване: (1) става нещо неприятно, но сякаш то е постепенно и овладяемо; (2) днес става нещо неприятно, но то е продължение на предишен дълъг процес, така че нищо ново не се случва, което би заслужавало специално внимание; (3) става нещо неприятно, но тъй както и в Европа като цяло става подобно, следователно, няма как да не се примирим с общата си цивилизационна съдба.

Под „*непрекъснато влошаване*” се визира периода от 70-те до края на 80-те години. Тогава то бе наистина постепенно, компенсиремо, частично овладяемо. Бе в логиката на последния етап от Първия демографски преход, характерен за развитите индустриални европейски страни. В тези десетилетия България си бе на мястото – именно като *индустриално и градско* общество, с висока степен на развитие.² В следващите две десетилетия на Прехода това постепенно свиване и застаряване не продължи – стана съвсем друго: шоково свиване, възпроизводствено деформиране, формиране на крайно рискована демографска инерция в най-екстремната европейска форма, ако се сравняваме със страните от Балканите на Запад.

Проблемът е, че в духа на постепенност доскоро звучаха много от анализите и относно двете десетилетия на Прехода. Не се отчита не само промяната на същността и графиката на демографската криза, но по същество се избягва отчитане и

¹ Класическото разграничаване на стрес от дистрес е направено в книгата на Селие, Ханс. *Стрес без дистрес...* С., 1982.

² В края на тази глава вижте промяната в ранговата позиция на България според световния Индекс на човешкото развитие (Human Development Index).

на същностно сменения обществен контекст. Не се отчитат, нито ясно се изговарят *новите екстремни* фактори: (1) масовата младежка и фертилна емиграция, на които посветих предишната глава; (2) масовата безработица и депресиращото обедняване, както и съответното стъписване пред бъдещето, объркването и страхът; (3) масовата деморализация, атомизиращите индивидуализъм и хедонизъм, рекламата на анти-семейните и анти-родителските моди и жизнени модели. Става дума за няколко екстремни фактора, които просто прекършиха естествената плавност и постепенното снижаване на демографските коефициенти на възпроизводството, и които превърнаха демографската криза в заплаха от национална катастрофа.

Доскорошното замълчаване пред фактическата промяна по същество бе едно *оглушително мълчание*. Още повече, когато досегашната ситуация следва да се види през перспективата за следващите 30, 50 и повече години. Проблемът е, че се внушаваше, че кривата на *плавно влошаване е продължила* и през тези две десетилетия, внушаваше се още, че тя ще продължи в перспективата и на следващите 2-3 поколения (до обзримата 2060). Точно това бе заблуждаващо, обективно несъответстващо на новите демографски реалности, несъответстващо и на демографските професионални стандарти за прогнозиране.

Обективно, през последните две десетилетия, а закономерно и през следващите вероятно още поне две десетилетия, тази крива на влошаване и деградиране достига *критични прагове на рязко пропадане надолу*. Кривата има поне две стъпала на експоненциално пропадане. Вижте я малко по-надолу.

Няколкото резки пропадания може ясно да се открият и при наличните статистически динамични редове. Особено ако се правят *подразбивки* на традиционните демографски коефициенти и индекси. Особено ако демографският профил сега се съпоставя с производния му профил за след 20-40-60 години. Особено ако демографските профили и прогнози не се правят на база общо население, а диференцирано: (1) по основни стратификационни слоеве; (2) по образователни и професионални слоеве; (3) по религиозни и етно-народностни традиционни общности; (4) по интегрирани или маргинални общности.

Така би била възможна дълбочинна и същностна интерпретация на демографските процеси и обществената им значимост, няма да може да се заобикаля системната им интерпретация. В тази посока са и моите усилия в следващите глави, когато анализирам промените в социалната структура и в стратификационния профил на обществото.

В случая *интерпретацията на количествените* редове от данни е от изключителна важност. Например, говори се за „влошаване” на естествения прираст през 70-те и 80-те години (да не говорим, че динамичният ред се връща и до първата половина на ХХ век, когато става дума за качествено различна цивилизационна епоха). Количествено и механично погледнато, наистина през 70-те и 80-те години естественият прираст се влошава – снижавайки се от разширено до пропорции на просто възпроизводство. Погледнато откъм адекватната цивилизационна мярка, обаче, тогавашното намаляване на естествения прираст не е „влошаване”, а е в нормата на тогавашното вече променено след 60-те години общество.

Именно тогава българското общество по същество завършва своя преход от селско-земеделско и патриархално общество към градско-индустриално и индивидуализиращо се общество. Тогава новото градско и индустриализирано общество, с

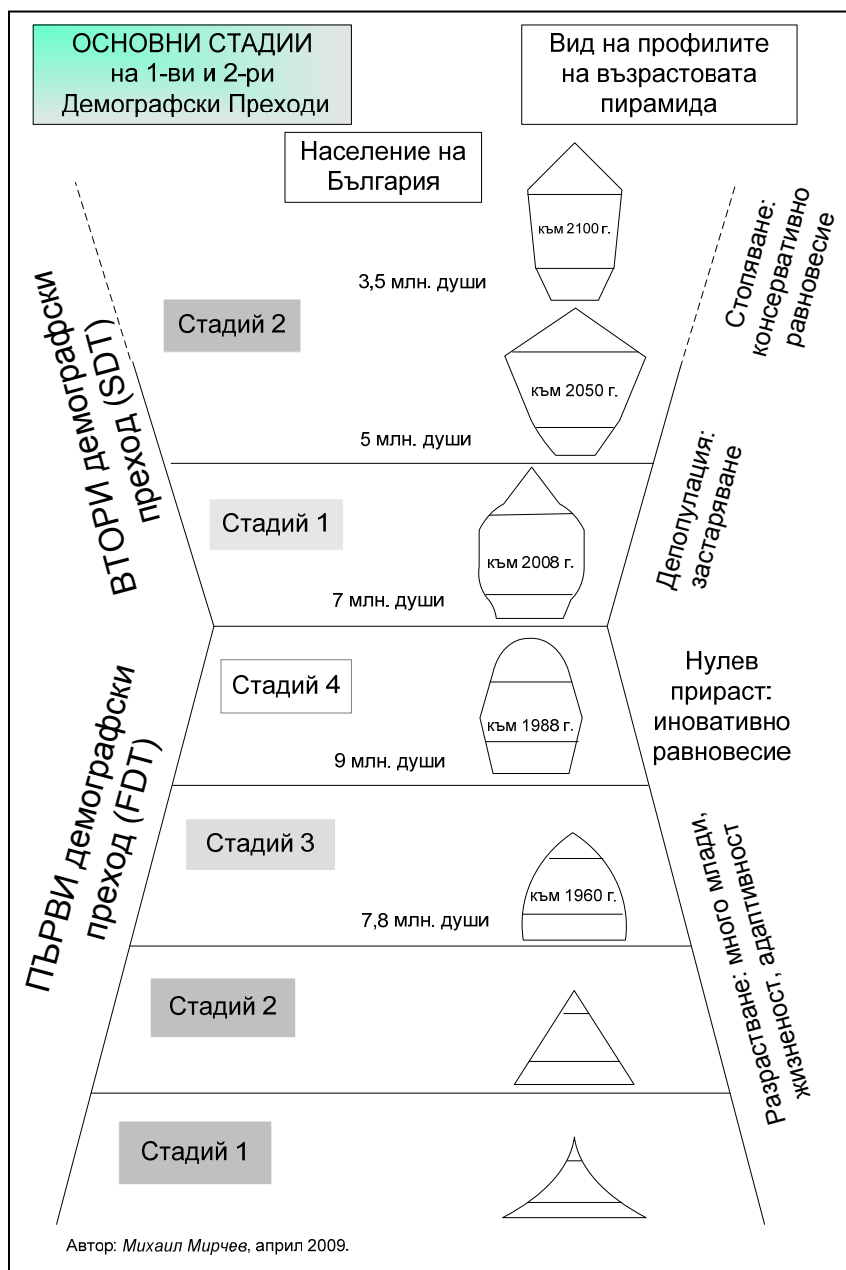
масова интелигенция и служителски съсловия, с бързо повишаващ се стандарт на живот, с близо 70% трудова заетост на жените – в огромната част от случаите извън семейството, с масова женска еманципация и с преместване на ценностната скала в посока към индивидуализма и желанието за лична реализация. Това бе реалността при поне 80% от населението в България през 70-те и 80-те години.

В такова общество цивилизационната детеродна норма съответства на четвъртия стадий на така нар. „Първи демографски преход” и прехода към „Втори”. Нормата е две деца от една жена; моногамно семейство с две деца в едно домакинство; доминираща норма на устойчиво брачно семейство; наред с ниска детска и майчина смъртност, и средна продължителност на живота около 75 години. В общ план на обществото и държавата се достига и поддържа нулев естествен прираст или *просто* демографско възпроизводство. Нормално е стратификационният профил по образование, интегрираност и трудова производителност, както и етно-народностната и религиозната структура, да не се променят рязко и да се поддържа обществено равновесие.

Точно този цивилизационен стандарт в България се постига през 80-те години – по същество това е влизане в демографската норма на така нар. „градско-индустриално” общество, „втората вълна” по Тофлър, „индустриално” общество в *конвергентната* му форма (по онова време капиталистическа от западен тип или социалистическа от източно-европейски тип). За това споменах и по-горе.

Съответната възпроизводствена демографска норма се постига в онези десетилетия – след като е станала съответната трансформация в икономиката и характера на труда, в материалния стандарт и начина на живот, в еманципацията на жената в обществото като цяло.

България по същество именно тогава се „европеизира” демографски. В такава същностна проекция свиването на естествения прираст до нулев тогава *не е влоша-*



ване, а е нормализиране – съгласно стандартите на тогавашната развита европейска цивилизация.

Нека продължим нататък в тази логика.

Истинско нормализиране щеше да има, ако през следващите две десетилетия (90-те години на ХХ и първото на ХХІ век) – както и в обзрима перспектива от още 1-2 десетилетия, в България бе станало стабилизиране на естествения прираст около нулата – при балансирано съотношение между раждаемост и смъртност, при неголяма емиграция и балансиране между излизашите и влизашите в страната потоци от население. Става дума за устойчивост за поне 2-3 десетилетия. Защото обществото, въпреки политическия катаклизъм и преход (1989-2009), остана в рамките на същия общ цивилизационен тип – градско, индустриално, с надделяване на еманципацията и индивидуализма.

	1970	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2007
БЪЛГАРИЯ	7,2	4,5	3,5	0,0	- 4,5 *	- 5,1 *	- 5,4 *	- 5,0 *
Румъния	11,6	8,6	6,6	2,0	- 1,6	- 1,0	- 1,9	- 1,7
ЧЕХИЯ	4,3	1,8	0,4	0,1	- 2,1	- 1,8	- 0,6	1,0
Полша	8,5	9,6	7,9	4,1	1,2	0,3	- 0,1	0,3
ГЪРЦИЯ	8,1	6,3	2,4	0,8	0,1	- 0,1	0,2	0,2
ИТАЛИЯ	7,1	1,5	0,5	- 0,5	- 0,5	- 0,3	- 0,6	- 0,2
Испания	11,1	7,5	3,7	1,8	0,4	0,9	1,8	2,4
Португалия	...	6,5	3,3	1,3	0,3	0,8	0,1	- 0,1
Австрия	1,8	- 0,2	- 0,3	1,0	0,9	0,3	0,4	0,2
Германия	1,3	- 1,1	- 1,5	- 0,2	- 1,5	- 0,8	- 1,8	- 1,7
Франция	6,1	4,7	3,9	4,2	3,4	4,1	4,4	4,5
Великобритания	4,5	1,7	1,4	2,7	1,5	1,1	2,3	3,2

* Ако се отчете емиграцията, този промил вероятно ще е два пъти по-голям.
Изт.: Население и демографски процеси, НСИ, '2004; Статистически справочник, НСИ, '1981, '2009.

Сега Европа има такъв модел – вариращ около и близо до нулата прираст на населението (естествен и механичен). Следователно, горното би означавало по същество „да сме демографски във и от Европа”. Европейските страни, с които е коректно да бъде сравнявана България, имат и удържат демографско възпроизводство около нулата, максимум с до 2 промила под нулата. При това у тях не се нарушават драстично базовата им възрастова, етно-народностна, образователна и професионална, трудово-производителна и консумативна структура. Ако има промени, то те стават постепенно, а не експоненциално. Умело балансират чрез регулирана имиграция, без да допускат масова емиграция навън.

България вече почти две десетилетия е далеч под тази общоевропейска норма. Това е истината. Вече 15 години отрицателните промили у нас – и на естествения, и на механичния прираст на населението, са с пъти по-негативни. Официално отчетаната депопулация е 3-4 пъти по-високо отрицателно число, а ако бъде отчетена и емиграцията ще се види, че отрицателният прираст е катастрофално голяма отрицателна величина. И това е само количествено измерение на проблема. Допълнителен и още по-остър проблем е, че при този висок темп на депопулация драстично се нарушава възрастовото, образователното, професионалното, етно-народностното равновесие на населението в България, на българската нация.

В измеренията на своята демографска криза България вече две десетилетия не е в европейския стандарт. Съпоставката ясно показва, че България е изключението сред европейските страни от Балканите на Запад, ние сме негативното изключение.

Демографската криза и рискът от катастрофа се състои във факта, че вместо да стане „европейско” стабилизиране на естествения прираст в стойности близо

около нулата, при нас кривата на намаляване на раждаемостта пропадна на изключително ниско равнище, рязко се свива поколенческата база на възпроизводството на населението и нацията. При тази свита поколенческа база само след 3 поколения възрастовият профил на населението като цяло ще бъде принципно различен.

Проблемът е, че при тази устойчива свръхниска раждаемост ще стане устойчив и процесът на *бързо остаряване* на населението – особено сред социализираните, образованите и обществено продуктивните слоеве и общности. За това по-подробно говорих в третата глава.

Очаквана пропорция на възрастова зависимост
(старите хора на 65 + години спрямо 15-64-годишните, в %)

1975	1985	1990	2000	2010	2020	2030	2040	2050	2060	?
16,6	16,8	19,8	24,0	25,3	31,1	36,3	43,6	55,4	63,5	???

Изт.: Eurostat / U.S. Bureau of the Census;
Статистически годишник, НСИ, 1976, 1986, 1991, 2001, 2008.

От таблицата ясно се вижда скоростта на изместване към възрастните и старите поколения. Само след няколко десетилетия *недостигът на заместващи млади* кохорти ще стане *екстрем* – особено на трудоспособни и мотивирани за обществена производителност млади заместващи поколения. Екстремността се удвоява, когато се види как социалният проблем се надстроява в етно-народностен.

В следващата 16-та глава подробно се анализира как сегашната демографска инерция води до едно катастрофално свиване на българската народност *като ядро* на българската нация – от сегашните около 80% до вероятно около 50% в средата на века. При перспектива това да стане с огромно надделяване на българите в застарялата горна половина на възрастовия профил. Това свиване и рязко застаряване на народностното мнозинство и ядрото на нацията е от изключителна важност. А точно това досега бе най-премълчаваната и табуирана тема – в демографските, социологическите и политическите анализи на демографската криза и последиците ѝ. Крайно време е да отърсим глава и да погледнем честно фактите.

Стъпаловидна крива на пропадане и свиване

В предишната глава бяха показани красноречиви количествени редове на демографската статистика – нормално е да ги връщаме назад поне до 1975 и да ги продължаваме напред поне до 2050-2060 г.

Очевидно става дума за демографска *криза* и надвесването ни над пропастта на демографска *катастрофа*. Това е оценка, която има своите доказателства и илюстрации – както в държавната статистика, така и в изследователските социологически данни.

Именно тази ситуация е окачествена от ЕС като „демографски *срив*“ (*saw falling population, рязко намаляващо население като отрязвано с трион*, март 2005). При екстремните форми тук, в България, на този срив, на това отрязване като с нож съответства понятието „демографска *катастрофа*“.

Същността на проблема е, че през последните две десетилетия се осъществи *стъпаловидно свиване на раждаемостта*, което заедно с емиграцията на активно и фертилно население доведе до стъпаловидно свиване на младите поколения. Рязко се *стесни основата* на възрастовата пирамида, впоследствие закономерно нама-

лява населението като цяло – реално с около 24% за двете предишни десетилетия (това бе показано в трета глава) и вероятно с още толкова в следващите 3-4 десетилетия (според демографските прогнози на най-авторитетни институции).

През предстоящите 15-20 години, ако спиралата надолу в демографските процеси не бъде овладяна, предстои *следващ срив* в количеството на ражданите деца и в обществения недостиг на млади кохорти. Това ще е закономерно *демографско ехо* от свитата раждаемост през последните две десетилетия, както и от изнасянето в чужбина на значителна част от фертилния ни контингент.

Младите вече са толкова по-малко, че не могат да заместват пълноценно възрастните кохорти, които излизат от активен трудов и социален живот. Ако бъдат допуснати следващи сринове и още свиване на младите поколения, то възпроизводството на трудовия и гражданския ресурс в България ще изпадне в колапс. Това е истината, която днес просто бодете очите – стига те да не са „широко затворени“ (според израза в един нашумял филм).

Структурните връзки и баланси при функционирането на обществото ясно показват, че икономиката не може да се развива без население, и в частност без образовано и обществено интегрирано население. А демографската ситуация у нас прави недостига на население огромен, превръща го в хроничен дефицит. Освен това сега ражданите у нас млади поколения рязко влошават образователната, трудово-производителната, етно-народностната и интеграционната структура на бъдещото население в трудоспособна възраст. На това се акцентира многократно в тази книга.

Демографската ситуация поставя бариери и ни изправя пред обективна невъзможност да бъде надмогната икономическата криза и изоставане, поставя бариера пред ускорената модернизация на икономиката и пълноценното ѝ включване като елемент в обобщевропейската икономика. Върху тази икономическа основа България продължава да източва навън огромна част от нужния ѝ човешки капитал, от образованите и инициативните млади хора, от интелектуалците и творческите личности, от хората на сериозната наука и изкуството. Впоследствие от това продължаващо „брейн-дрейн“ разбягване по света се свива най-производителната част от младите поколения, от интелигенцията и професионалните съсловия, количествено и качествено се стопява българската народност, а на тази основа фактически се извършва и денационализиране на българската държава.

Ту е важно ясно да се каже, че демографската криза има опасност по същество да ни извади от европейската цивилизация – дори и при условие, че политически,



административно и териториално България вече е член на ЕС (от януари 2007). Да не забравяме, че европейската цивилизация иска се самоконструира като „общество на знанието” – съгласно основното понятие в Лисабонската стратегия от 2000 г. В този смисъл демографската ситуация в България и на българите е проблем за самите нас, но обективно е проблем и за ЕС, за общността на народите в Европа.

В 8-ма глава се акцентира върху *демографското равновесие* – високо или ниско демографско равновесие – спрямо икономическото развитие на страната. Тук можем да потърсим аналогия с описания от Брайън Артър и Дъглас Норт „самодвижещ се механизъм” на технологично развитие или замиране на дадена технология. Можем по аналогия да разширим тази перспектива до обществото като мобилна система, самодвижеща се и самоорганизираща се³:

Първо, процесът минава през серия от *равновесни точки*. Така напр., след две десетилетия спад в раждаемостта и промяна в структурата на раждаемостта, България влезе в един вероятно кратък равновесен период: (1) при около 7 млн. население; (2) два пъти по-малко млади хора спрямо заместваните стари хора; (3) поне 30% негодна работна сила сред младите поколения; (4) крайно снижена мотивираност сред широките слоеве на интегрираното и социализираното население да раждат повече от едно дете. Ако тази нагласа не бъде променена и пренасочена, то вероятно до 10-15 години ще има ново мащабно пропадане, свиване на броя, наред с деформиране на възпроизводството и структурата на населението. Така след още едно мощно завъртане на низходящата спирала населението ще се свие до или под 5 млн. души (към 2050-2060 г.). При това с непосилно възрастово натоварване на активните, работещите кохорти и поколения. Недостигът на социализирани млади поколения би бил катастрофален, усещането за стопяване и дори изчезване на българската нация би било крайно депресиращо. Ако такъв демографски вариант се реализира, България би имала съдбата на трайно маргинализирана страна и нация в рамките на Европа. Това би било обективно следствие от променената структура на населението и трудовите ресурси;

Второ, победа на *лошата над по-добрата* алтернатива. В България манипулирането на психиката и гражданското комплексиране на българите, недооценката на своите ресурси и реални възможности, примирението и отказът от усилие за национално и държавно самосъхраняване, отпускането по инерцията на предлаганите отвън „технологии” на успеха и оцеляването (индивидуалистични и индивидуални), всичко това на практика води до масово поддаване и приемане на *лоша алтернатива*. Тя е много по-вредоносна и смаляваща в сравнение с другата алтернатива (за общностно национално и държавно самосъхраняване), която обаче е „*имала лош късмет с набиране на последователи*” през двете десетилетия на Прехода, както и в инерцията след него;

Трето, достигане до „*задънено положение*”. Инерцията на демографските процеси и при деформирането структурата на населението е много по-силна и дългосрочна. За да се излезе от една такава задънена улица са потребни много повече вложени обществени ресурси, енергична мотивация и упорита последователност. Иначе инерцията не би могло да бъде забавена, спряна и здравословно обърната.

³ Виж Норт, Дъглас. *Пътят на институционалната промяна...* С., 1999, с. 169-178.

Наистина задънена улица е близо половината от ражданите всяка година деца да са от неграмотни и малограмотни родители, от затънали в асоциалност общности, без трудови навици и функционална култура, изпаднали в изключване и аутсайдерство. Задънена улица е модерният бизнес и институции да предлагат добра работа, перспективна кариера, европейско заплащане, но все по-често да не могат да наемат подготвени и мотивирани млади хора – поради общия им малък брой в България, поради емиграцията на най-предприемчивите и конкурентните сред тях, както и поради големия контингент похабени младежи от наркотици и компютърна зависимост, от лентяйство и безкомпромисен индивидуализъм, от психична неустойчивост и нетърпимост към организация и дисциплина;

Четвърто, „зависимост от пътя” – структурно важните демографски и икономически процеси в значителна степен сякаш са плод на „маловажни събития и случайни обстоятелства”. Пример за това са: (1) личните качества на основните политически лидери на Прехода; (2) „жълтата” доминанта в разгръщането на така нар. „свободни и демократични” масови медии в България; (3) създадената ситуация на привилегированост и стимулиране към асоциални действия и форми на живот сред гето-циганските общности и бързото им количествено разрастване и териториално разсейване; (4) изпадането на учителството и училището в морална парализа и страх активно да реализират своята основна функция „възпитаване и социализиране” на децата и юношите. Все неща, които имат обективна и глобална детерминанта. Но в критичните си форми и в масовия си мащаб в България те се дължат в не малка степен и на личностни случайни фактори, на текущи конюнктурни събития и рефлексии, на елементарни недомислия. Всички тези „дреболии” през годините се натрупваха в една злокачествена и травматична обществена инерция.

Важна е бележката на Норт, че съревнованието между технологиите става индиректно. Директно е *съревнованието между организациите и институциите*, които ги *въплъщават и изразяват*. При това не само в бизнеса и икономиката, но така също и в по-широк план – в отношенията между слоевете и съсловията, професионалните общности, етно-народностните общности. Директно е *съревнованието* между техните политически представящи ги партии, приближените им медии, законодателството, което действа в полза на едни или други, правоохранителните органи и служби, които биват поставяни в зависимост, за да не засягат специфичните групи и съсловни, общностни и класови интереси. Целта е такова моделиране на обществените технологии, че да са в полза на едни и във вреда или безразлични към други, разширяващи достъпа до блага и възможности за едни и ограничаващи за други, привилегироващи едни и дискриминиращи други.

Според Норт, „*технологичната и институционалната промяна са основни ключове към обществената и икономическата еволюция*”.⁴ Още повече, че дългосрочните промени в обществото са „*кумулятивно* последствие” от множество краткосрочни и често пъти случайни недомислени решения на политици и бизнесмени, на администратори и медийни фактори, на граждански лидери и групи. Отделните решения, ценностни избори и извършени действия, отразяват субективното отразяване и моделиране на средата. Те са плод на конкретни идеи, идеологии и убеждения, може да се добави и на предразсъдъци, архаизми, недобросъвестност. По

⁴ Виж Норт, Дъглас. *Пак там*, с. 181-182.

тази причина често се наблюдава широка пропаст между намерения и резултати. Що се отнася до демографската политика на държавата тази пропаст е ясно видима, особено през последното десетилетие, когато проблемът бе недвусмислено показан и аргументирано доказван.

И така, проблемът е в пропадащата към *ниски равнища* крива на раждаемостта. Следващият проблем е на *колко ниско* равнище кривата ще се стабилизира.

Вече се каза, че при такъв масов процес последователно се преминава през критични точки, след които не само няма лесно връщане назад към по-приемливи стойности, но се генерира опасност от допълнително рязко пропадане. Така се завърта една *количествена спирала* надолу, която *качествено деформира* структурите на населението – както от гл.т. на трудоспособността и икономиката, така и от гл.т. на устойчивостта на нацията и идентичността на държавата.

Тази *низходяща спирала* вече е ясно видима, но само ако динамичните редове бъдат продължени през 2020-2030 нататък поне до 2050-2060 г.

Както вече се каза, екстраполацията може да се направи въз основа на официалната статистика – при това сравнително точно дори и от неспециалисти, чрез елементарни сметки. И тогава нагледно би станало ясно, че следва да се говори не за „*непрекъснато* влошаване”, а за *стъпаловидно пропадане*. По тази логика обобщаващата оценка за демографската ситуация днес е „*остра* криза”, с надвесване над пропастта на „*катастрофа*” – демографска и социална, икономическа и държавна, народностна и национална. Вече няма как това да бъде премълчавано или отричано. Сега има шанс да не се допусне пропадане във фатална катастрофа, но за това първото условие е ясна диагноза и бързо търсене на адекватно лечение.

Както при всички обществени процеси, които се реализират под въздействието на комплекс от фактори, така и в перспективата на демографската криза има по-мек и по-тежки варианти.

В България е възможна реализация на един по-мек вариант, при който макар и на ниско равнище, но да се постигне *демографска стабилизация* и след това постепенно *съживяване*.⁵ Но следва ясно да се каже, че това е възможно при съчетаване на няколко трудни за активиране фактори: (1) при реализиране на отложената масова раждаемост сред социализираните слоеве, средната класа, образованите съсловия, която поне частично да компенсира свръхниската раждаемост от периода 1996-2004 г.; (2) при връщане в тези социални слоеве към 2-детна детеродна норма и активното ѝ обществено поддържане и стимулиране; (3) при решаване на въпроса с огромния контингент чакащи за ин-витро оплождане (над 250 хил. двойки); (4) при връщане в България поне на част от изнесенния фертилен контингент от млади жени, при това заедно с техните деца⁶ – за да израстват в българска културна среда и да си формират българска народностна идентичност и национална принадлежност; (5) при радикално възпиране на всички фактори, които сега подвеждат и зарибяват не малка част от децата и юношите към различни форми на лумпенизация – алкохоли-

⁵ Виж Атанасов, Атанасов. *Населението на България...* 2007, 29.

⁶ Оказва се, че това невинаги е лесно и възможно – поради факта, че държавата, където е родено „българчето” вече го е узаконило като свой гражданин, формално го е включило в своята нация, от тяхна гл.т. това дете вече не е българин. От това следват редица формални, процедурни, бюрократични и юридически ограничения.

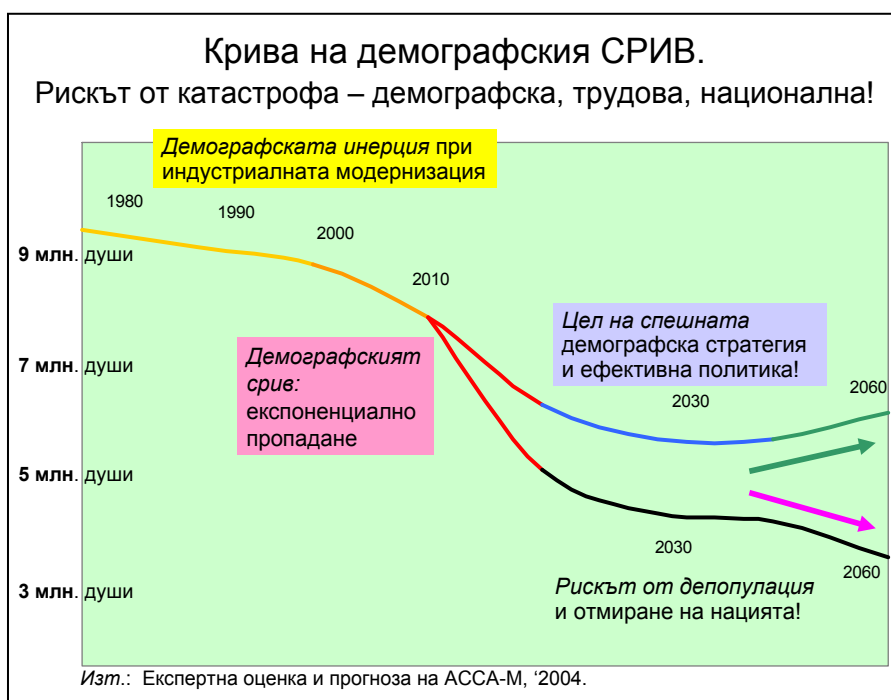
зъм и наркомании, ранен рисков и промискуитетен секс, проституция и вулгарно поведение, отказ от брак и ангажиране със родителски отговорности, крайни форми на консумативност и хедонизъм.

Обратно, ако се реализира песимистичният вариант на вече набралата скорост демографска инерция, кризата в България вече няма да бъде „европейска”. Това ще е чиста проба *българска национална катастрофа*.

Възможността на такъв песимистичен вариант за съжаление не е фактологично безпочвено и пресилено твърдение. Става дума за обективна реалност и близка практическа перспектива.

Тя е ясно видима от статистическите редове до 2050-2060, които се дават от авторитетни международни институции. Напр. според демографска прогноза на Световната банка сегашната инерция към 2050 г. ще свие населението на България до или под 5 млн. души. Можем да допълним, че това би станало с крайно неблагоприятна промяна във възрастовата и трудовата структура, в структурата по образование и съвременна култура, в професионалната и иновативната структура, в етно-народностната и интеграционната структура на населението в България и на българската нация.

При всички случаи България като държава и икономика, българите като исторически значима народност и европейска нация са в преддверието на демографска катастрофа – по-мека или по-тежка. През 2004-2006 г. това стана предмет на оживено публично обсъждане на ниво парламент и президент, правителство и централни медии. Моята позиция тогава бе, че ситуацията изисква: (1) спешна *активизация*; (2) извеждане в държавен *приоритет*; (3) отделяне на нужния *ресурс*; (4) разгръщане на работещ *комплексен* механизъм. Всичко това за: (1) да бъде *възпряна* пропадащата негативна инерция; (2) да се *смекчат* негативите и пораженията; (3) да се получи *стабилизиране*; (4) а после и да се *обърне* кривата в позитивна посока към съживяване и възраждане.



В заключение, тук нека още веднъж подчертаем, че демографската ситуация има ясни количествени и качествени измерения. Има открити тенденции и процеси, които са в *напреднала фаза*. Те *деградират структурата* на населението и трудовите ресурси, на човешкия капитал на населението, деформират и обезсилват нацията. Движението е към граница, зад която българското население не би могло да се възпроизвежда пълноценно – (1) общо в унисон с цивилизационния европейски мо-

дел; (2) в съответствие с изискванията на модерната производителна икономика; (3) както и според нарастващите институционални и комуникационни изисквания към гражданите в съвременното общество.

Комбинацията от фактори и техните следствия са такива, че не може и не бива да се говори просто за ниска раждаемост и висока смъртност, за влошено репродуктивно здраве и отложени раждания, за общ процес на застаряване на населението, или за еманципиран преход от брачно семейство към безбрачно семейно съжителство, за някакви си негативни тенденции, които още не са станали критични. Това би било *изоставане от реалностите*, би било слепота пред ускоряването и инерцията на обективните демографски и възпроизводствени процеси.

Та нали *количествените натрупвания* водят до критичен праг, зад който ситуацията става *качествено различна*. Става дума за критичен праг, зад който проблемите прерастват в криза, а кризата може да се окаже катастрофа. Критичен праг, зад който натрупващите се негативни тенденции прерастват в невъзвратима загуба. Критичен праг, зад който проблемът става толкова преплетен и завъртян в омагьосан кръг, че добрите намерения започват да приличат на наивна хуманна утопия.

Демографският срив като системна криза на обществото

Демографската криза бе породена като *закономерно следствие* от трансформациите в другите основни сфери на обществената система. В системен социологически ракурс следва да се открият следните структурно-функционални детерминанти в посока от другите основни сфери към възпроизводството на населението:

- от икономиката и сферата на материалното производство:

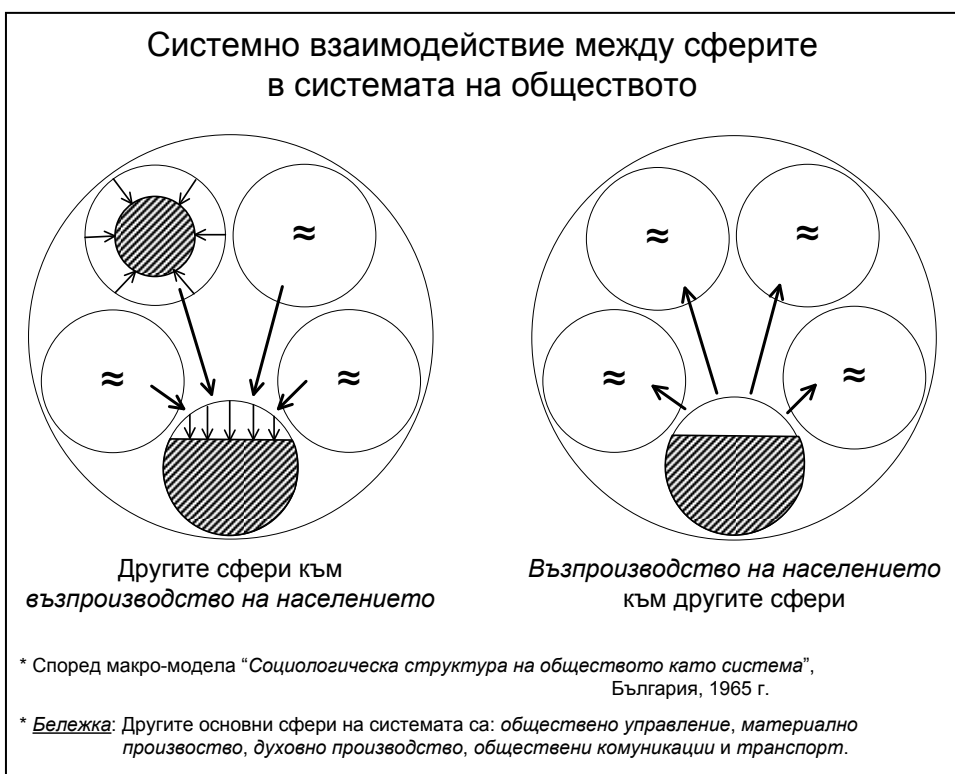
(1) поради шоково възникналата *масова безработица, структурна безработица*, от началото на 90-те години. Тя продължава и досега – частично прикрита от огромната трудова емиграция. Пряката причина е бързата деиндустриализация и разрухата в земеделието. Това стана в онези първи години на Прехода в голяма част от общините, в много от малките и средните, и дори в не малко от големите градове – така се предизвика масова вътрешна миграция към няколко жизнени икономически центъра в страната, и по-нататък – към чужбина; (2) поради спадане и задържане на *критично ниско равнище* на трудовите *възнаграждения*. Това изкуствено породило масова икономическа и трудова емиграция сред интелигенцията и средните класи, сред образованите млади хора и специалистите – не само в търсене на възможност за квалифицирана работа и кариера, но и поради унизеното професионално и гражданско достойнство; (3) поради изтласкване на голяма част от работната сила към сивата и черната икономика, към *доходи от девиация и престъпност*. Това принципно промени начина на живот и манталитета на голяма част от младите поколения, на родителските им нагласи и готовност за семейно партньорство; (4) поради обръщане на баланса в полза на спекулативната „икономика на парите“ (вместо доминиране на „реалната икономика“), стимулирането на нетрудовия паразитизъм, на консумативния хедонизъм, на казино-културата; (5) поради огромна трудова емиграция, която доведе до масова гражданска норма на *отложено първо раждане* и на *еднодетна норма*, както и катализира нагласата за оставане на децата и внуците в чужбина;

- от духовната сфера, производството и достъпността на интелектуални и духовни блага и ценности:

(1) поради *стагниране на науката*, огромното по мащаб свиване на кадровия ѝ потенциал, скъсването на приемствеността между поколенията във фундаментални науки, и особено в свързаните с високите технологии сектори на науката и научните институции; (2) поради аналогични стагниращи, свиващи и разединяващи процеси в *сферата на изкуството* и институционалната „сериозна“ култура; (3) поради общата дестабилизация и объркване в *средното училище*, болезненото спадане престижа на учителите, поставянето им в ситуация на невъзможност пълноценно да изпълняват възпитателните функции на училището, демотивиране на много от тях да полагат усилия и да се адаптират към новото *дигитално* поколение; (4) поради меркантилизация на голяма част от *университетите и коледжите*, на много места изгубване на високи интелектуални критерии и вискателна академичност, демотивация за четене и учене сред поне 30% от студентите, многото случаи на фалшиви дипломи; (5) поради спадане обществения престиж на *културността и образоваността* по принцип, и съответно примитивизиране и опростачване на много от обществените отношения;

- от морала и кризата на ценността „брак и семейство“:

(1) ценностното объркване и *отместване от репродуктивните отговорности* и родителския дълг на личността, от семейно партньорските и от родителските отговорности – при особено голяма част от младите мъже, но и сред не малка част от младите жени; (2) несигурността и *страхът от бъдещето*, не само своето и на близките, но особено на децата и внуците – масово изпадане в депресивни състояния като „болест на века“; (3) продължилото две десетилетия изчакване края на Прехода и на добри дни, което *изхаби младежкия жизнен цикъл* вече на две поколения, наред с широко деморализиране сред поколенията на техните родители – така между родители и деца се вклини огромна доза взаимно недоверие и неразбиране; (4) *вулгарните модели за сексуално поведение*, особено сред младите жени и момичетата, наред с агресивно рекламиране на алтернативни моди на хомосексуализма; (5) крайностите в женската еманципация, наред с обезличаване на традиционните мъжки роли и неспособност сред нарастваща част от мъжете



да се справят с тях; (6) усещането за обща и принципна *деморализация* в обществото, в политиката и публичния живот, в училището и изкуството, в семейството и отношенията между поколенията;

- от властта и политиката:

(1) за съжаление те станаха синоним на *властваща корупция* и деформирано функциониране чрез корупция; (2) напоследък започнаха да стават и обект на подозрение в тежки *форми на мафиотизиране*; (3) станаха образец и пример за властваща неморалност и *обществена безотговорност*; (4) обективно през двете десетилетия на Прехода политиката в България систематично оставяше проблема за доброто родителство и за устойчивото семейство на *добрата воля на отделните хора*; (5) оставяше проблема със занемарените деца, експлоатираните и насилваните деца, дори с трафика на деца на *добрата воля на някакви НПО* и независими фондации; (6) оставяше общия проблем за демографската криза или без внимание, или *на опашката* с извинителното „няма пари“; (7) или в отговорностите на едно министерство, при условие че бе нужна координирана и *заредена с воля работа* на цялата държава.

Обратното структурно-функционално въздействие се реализира от нарушеното възпроизводство на населението, поради демографска криза и срив, към другите основни сфери в системата на обществото. Деформираните структури на населението закономерно връщат негативния ефект към икономиката и политиката, към всички публични дейности, към гражданското самочувствие и общия тонус на живота в страната, на българската нация като цяло.

Истинският риск е във факта, че след определени натрупвания на фактори и съответно развитие на деструктивния процес нещата стават неуправляеми от волята и преките действия на властта и институциите ѝ, стават неповлияващи се от отделни кампании и мерки. Възможно е да бъдат регулирани, но само при наистина *комплексен и дългосрочно удържан* подход, само при съответни последователни и еднопосочни координирани усилия, само при държавническо и национално отговорно надпартийно мислене.

Тук е мястото да се подчертае, че при такава системна криза, която взаимно се генерира между основните сфери и компоненти на системата и която вече е набрала висока инерция, има само *два крайни варианта* за практически изход:

Първи, разпадане на системата – поради демографското ѝ замиране, културно разтваряне, икономическо обезсилване. Съответното ѝ трансформиране в качествено различна система, напр. България не като национална държава, а като обезличено мултиетническо икономическо пространство. Или просто опразване на територията (сега това е фактическо състояние поне за 40% от територията в България), което ще бъде запълнено от чужда система – чрез *внос на население* от съседни държави или чрез *завземане* на част от българската територия от съседни държави.

Последното е казано сериозно. В момента има бариера при възприемането на такъв практически вариант. Още е силна инерцията от принципа на договора от Хелзинки (1975) за „*ненарушимост* на границите“ (Конференция за сигурност и сътрудничество в Европа). Днес тази инерция се поддържа и от митологичното доверие в ЕС, че като негов член сме гарантирани пред подобни опасности. Но, за съжаление, прецеденти вече има и те са съвсем близо до нашите държавни граници. А и ЕС в

следващите години вероятно ще влезе в криза на идентичността, пред риск от разделяне, а в такава ситуация способността му да гарантира териториалната цялост на своя периферна страна-членка няма как да не намалее;

Втори вариант, постепенно демографско стабилизиране, бавно оздравяване на социалната структура в обществото, драматично преоткриване и съхраняване на народностната и националната идентичност. Това на практика би означавало ново възраждане на Родината, на националната държава, на традиционната култура като висока гражданска ценност и активиране на желанието тя да бъде отстоявана при новите условия. Става дума за бавен процес на възстановяване и възраждане, който да започне, да му се даде посока и инерция, постепенно да набира скорост, привличайки все повече осъзнати радетели. Обективно е възможно България да осъществи свое поредно икономическо и обществено чудо, излизайки от пропадането и зависимостта, догонвайки развитите страни и общества, възстановявайки своето достойнство и силата си.

Демографската криза като риск за българската държава

Демографската криза е риск за държавната цялост по много линии. Очевидна е значимостта на този ракурс. В същото време е удивително оглушителното мълчание по въпроса от страна на всички официозни партии, медии, говорители, експерти.

Демографската криза е спирачка на икономическото развитие, гражданска бариера пред икономическата модернизация и повишаване на производителността. А слабата икономика води до немощна държава. Немощната държава от своя страна няма как да не бъде обект на засилващи се аспирации и импулси за овладяване – политическо и финансово, икономическо и чрез изкупуване на земя и собственост, гражданско и административно-териториално. Това е логика на живота, поука от историята.

В осма глава специално се анализира демографската криза като бариера пред икономическо модернизиране и възраждане. А без икономическо развитие и пълноценно интегриране в Европа и света, без стопанска мощ, България остава без база за адаптация към промените в Света, остава лишена от сила и авторитетност в международните отношения.⁷

От социална и стратификационна гл.т. демографската криза е нещо, което разделя и противопоставя слоевете в обществото. От една страна, тя критично свива носещите стабилност *средни слоеве* и така ги вкарва в роля на *отчуждени привилегировани малцинства*. Вместо да са масови граждански слоеве и професионални общности, които да определят общия облик на обществото. Вместо да имат толкова голяма маса и собствени ресурси, и лично самочувствие, че да стабилизират гражданското общество като цяло, да му дават идентификация и воля за развитие. Вместо активно да контролират политическата надстройка, милеейки за своята държава и за идентификацията със своята нация. От друга страна, демографската криза вади големи общности извън официалното и интегрираното общество, превръща някои етно-народностни малцинства в компактни анти-общности и ги тласка към сегрега-

⁷ Съгласно макро-модела на Толкът Парсънз за обществото като система, обществото не е в състояние да реализира първия функционален императив „адаптивност“.

ция, към отделяне в паралелни микро-общества, в етнизирани *сиви зони*. Такива маргинализирани общности, особено когато те се консолидират върху религиозна и етнокултурна основа, лесно се поддават на външно враждебно прихващане, за да се провокират тук, в България, сепаратистки напрежения и конфликти. Такива общности са готова „пета колона“ и винаги се намира някой добронамерен съсед или подалечен брат, който активно да ги експлоатира.

Факт е, че демографската криза поразява преди всичко българския народностен компонент в населението на България и в българската нация. Някакво население остава, територията ще бъде населена, държавата ще има граждани, но нацията се разтваря и топи. Така демографската криза е пряк риск за оцеляването и пълноценното развитие на българската народност и нация. Става дума за народностното ядро и народностната маса в българската държава. В края на краищата няма как да не възникне и риск за части от територията на България, за националната държавност като цяло.

Това е още един надвиснал проблем, по който се пази дипломатично мълчание. Но това надали е здравословно, категоричен съм, че такива макро-проекции от демографската криза не бива да бъдат премълчавани, нито подценявани, нито отлагани като осмисляне, дебатирание и подготовка за самосъхраняване.

Вече стана дума, че поради демографската криза и миграцията в България фактически се *обезлюдяват големи* територии. И това не са само погранични и далечни от големите градове райони. Това са вече обширни територии и в поцентрални зони, от които дееспособното и трудоспособното население се оттегля, младите поколения се стопяват, възрастовата структура става старческа, замира културният живот, закриват се училища и лечебници, животът и отношенията се примитивизират, лишени от модерна индустрия и земеделие, от интелигенция и поглед към бъдещето.

Отново има два полюса. На полюса на просперитета стоят градове като София и Варна, донякъде Пловдив и Бургас, по-малко Стара Загора и Русе. А на обратния полюс – на западането и обезлюдяването, стоят други големи градове като Ямбол и Кърджали, Враца и Плевен, Пазарджик и Силистра.

Обезлюдяването на обширни територии означава, че се изоставя огромен сграден и инфраструктурен фонд. Изоставя се огромен *жилищен и комунален фонд*.

Изоставят се и естествените *природни ресурси* за производство и икономика, плодородната земя и водите, горите и други ресурси. Изоставя се добра климатична и природна среда за живеене, за земеделие, за лечебен туризъм.

В България сега не се използват или се унищожават уникални природни ресурси. Изкуствено се влошава климатът, поради изсичането на гори, замърсяването на водите, замърсяването на почвата, вандалското нарушаване на екологични баланси. Все природни дадености, за които нашите съседи не могат да не ни завидват, за които населението от съседни полупустинни или обезлесени държави може само да мечтае (напр. населението в Турция, в Гърция, от арабските страни).

Обезлюдяват се големи територии, като по този начин се *създава вакуум*. В същото време населението в съседни страни се увеличава прогресивно, в някои от тях главоломно (напр. населението на Турция). Абсолютно естествено е да възниква стремеж и амбиция тяхно население да бъде преселено, заселено, населено в освобождаваните от съседна България плодородни, климатично по-добри, инфраструктурно цивилизовани села и градове, райони и територии. Вакуумът закономерно

поражда устрем за запълване и насищане. И независимо от всякакви административни и нормативни, икономически и политически, и дори от военни ограничения, рано или късно гражданският вакуум и съответно устрем би се оказал по-силен – закономерно е ограниченията да бъдат надмогнати, бариерите превзети. Гражданските потоци винаги се оказват по-силни от политическите филтри. Виждаме развита Европа как вече се гърчи под напора на имигрантските потоци, които закъсняло се опитва да регулира. Опасността за България е пряка. Особено ако за една инвазия се прояви съответна политическа воля и смелост от страна на съседни държави, и ако България се окаже незащитена от своите политици и институции, изпаднали в безволевост или продажност.

В горната логика от изключителна важност е демографският показател *гъстота на населението*. В сравнение със съседните страни гъстотата на населението в България спада катастрофално – от 78 души на квадратен километър през 1990 до 65 души в 2015 и прогнозно около 45 души към 2050 г.

В сравнение със съседите – това е с около 30% по-малко от Румъния и Гърция, и два пъти по-малко от Турция. И по този демографски и обществен показател България отново е *изключението* – и на Балканите, и в Европа.

Тук не са отчетени емигрантите. Ако сега зад граница има емигранти от порядъка на над 1 млн. души и поне половината от тях няма шанс да се завърнат в България, поне в обозрима жизнена перспектива, това означава, че през 2005 г. реалната гъстота на населението е била от порядъка на 60 души, а в екстраполация към 2015 г. ще стане от порядъка на 55 души на квадратен километър.

Година	Преди	Начало	Края на	В	Гъсто	Гъсто	Гъсто	Гъсто
	Пре- хода	на Пре- хода	Пре- хода	перспе- ктивна	та	та	та	та
	1980	1990	2005	2015	1980	1990	2005	2015
България 111 хил. кв. км.	8,7	8,7	7,7	7,2	78,1	78,1	70,0	64,9
Румъния 237 хил. кв. км.	21,6	23,2	21,6	21,1	91,1	97,9	91,0	89,0
Гърция 132 хил. кв. км.	9,6	10,2	11,2	11,0	73,3	77,9	85,0	84,0
Турция 781 хил. кв. км.	44,5	56,2	72,1	81,2	57,0	72,0	95,0	104,0

Изт.: The World Bank. *World Development Indicators* '2005, pp. 50;
Статистически справочник, НСИ, 2007.

Ако бъдат отчетени и емигрантите, контрастът и полярността в регионалната картина биха станали още по-резки. Има цели колонии българи в западни страни, напуснали Търговище и Добрич, Шумен и Разград, Ямбол и Сливен, Враца и Монтана, Видин и Свищов, Плевен и Ловеч, Кюстендил и Дупница. В тези големи градове и общини сега реално живеят с по няколко десетки хиляди души по-малко в сравнение с официалната статистика. Да не говорим за по-малките градове и за така нар. „селски” общини около тях.

Малката гъстота на населението и обезлюдяването на благодатни земи е пряка икономическа и гражданска причина за нарастване на външни апетити към територията на България. Води и ускорено ще води до масиран натиск отвън за заселване върху наши територии, вкл. за *етно-народностно отвоюване* на големи райони и региони от България. Закономерно след това е да бъдат поставени съответни политически искания за автономия и прекрояване на граници. Това наистина вече е ре-

алност, а не някакъв горчив спомен от миналото или телевизионна новина от далечни земи.⁸

България се приближава към решителни събития в този план. И днес интензивно се отвоюва българска територия по икономически, административен и политически път. Натрупват се предпоставки въпросът за регионална автономия върху етно-народностен и религиозен признак да бъде официално поставен.

Между другото точно в това бе един от най-ясните интереси България бързо да бъде асоциирана в Европейския съюз – като гаранция, че България ще бъде пощадена от предстоящи балкански политически и религиозно-националистически бури. Има все пак надежда, че ако такива бъдат предизвикани, ЕС ще заеме категорична позиция, за да бъде съхранена териториалната цялост на България и да бъде даден решителен отпор на сепаратистки и дезинтегриращи политически и граждански сили. Дано оптимизмът ни не бъде попарен.

Всъщност тук става дума за пряко политическо следствие от демографската криза. Стопяващо се население, в сегашната икономическа и политическа система, означава концентрирането му в няколко големи градски центъра и обезлюдяване на огромни територии. Паралелно с това промяна на етно-народностната структура означава, че малцинствата не просто увеличават своя брой и още повече своя процент в цялото население, но и практически овладяват големи територии и райони в страната. Така се създава обективна основа малцинствата да изтласкват населението от българи оттам. Така там мнозинството става вече малцинство, попада в риск от дискриминиране.⁹

Това е още едно измерение на демографската криза и риска от предстояща катастрофа, което ни задължава да не подценяваме проблема, да не отнемваме погледа си, да се поеме отговорност за верни решения и навременни действия. Нека сме оптимисти, че за това ще се намерят държавни и политически лидери.

Става дума за системна заплаха над България на междудържавно и международно геостратегическо равнище. В този смисъл очевидно държавата следва да бъде върната към своята отговорност за регулиране на демографското възпроизводство на населението и на трудовия ресурс. Но не изобщо и не хаотично, а преди всичко: (1) на *интегрираната част* от населението и трудовия ресурс; (2) на българската народност като *ядро на нацията*; (3) на онези слоеве и общности, които съхраняват българската си национална идентичност и *принципната си лоялност* към България.

⁸ През 2005 г. бе публично демонстриран и политически лидер, който се стреми да формира своя силна протурска партия – Адем Кенан. На конгреса на НДПС от 3 декември 2005 той се опита да овладее НДПС, за да я радикализира. Тогава не успя, но такова усилие може да успее в бъдеще. Това би било закономерно, ако не се възпрат някои процеси.

Известни са изказвания на Тургут Йозал за завземане на българска територия: „*Този път няма да воюваме, ще ви купим*”. Известни са разпространяваните пантурски карти, в които обширни територии от Добруджа и Източна България, от Родопската южна дъга са начертани като територия на Турция. Главното мюфтийство твърди, че в България турците са 1,5 млн., а през 2009 г. главният мюфтия заяви в Турция, че те са дори 2,5 млн. Не бива да се подценяват провокации като тези на братя Юзеири – опити да построят ислямски паметник в селото си (2009) и обявяването на нова радикална екстремистка партия „Отоман” (2010).

⁹ Слатински, Николай. *Националната сигурност...* С., 2004, с. 35-66, 273-275.

Ако се говори за възраждане силата на държавата, за нейната нормализация и модернизация, то не може да не се визира и тази ключова нейна функция и обществена мисия.

Слабият предизвиква агресивност

Принципът на силата си остава основен в междудържавните и в международните отношения, вкл. в рамките на ЕС. Макар и в много голяма степен прикрит и потиснат от съвременните опити за налагане принципите на взаимна толерантност, културно партньорство и равенство, консенсусност при вземане на решения, единно законодателство и демократични форми за публичност и взаимен контрол.

Няма как да пренебрегнем факта, че България е била и си остава *буферна* държава: (1) между Азия и Запада, между ислямския Изток и християнския Запад; (2) между света на бедността и света на богатството; (3) между света на тоталитарната политическа и властова система, и демократичната политическа система с доминираща идея за толерантност, лични права и граждански свободи; (4) между социализма с потенциала за негово възраждане и капитализма с разтърсващата го вътрешна криза и трансформация; (5) между света на патриархалния морал и света на индивидуализма и рационалния либерализъм.

Големият въпрос е България от коя страна на бариерата стои, къде иска да се нареди, или по-точно – в състояние ли е да балансира на границата между тези толкова различни светове и обществени измерения, умее ли да извлича ползи за себе си от тази своя гранична и двойствена позиция или непрекъснато въвлеча сама себе си в проблемни ситуации?

Днес отново се откроява съдбоността на този въпрос пред българите и България. По същество това е въпрос за оцеляването при новите условия на: (1) нашето национално самочувствие и достойнство; (2) културно-историческата ни идентичност; (3) автономността и силата на държавата ни; (4) претенциите ни към другите от името на ясно осъзнат национален и държавен интерес; (5) способността ни да отвоюваме свои уважавани място и роля в европейското и новото геостратегическо пространство; (6) както и за подкрепата, която бихме получили при евентуални международни и междудържавни конфликти.

Административно, политически и икономически България днес е в ЕС като еманация на идеята за единна Европа. Ние сме една от предишните големи и изключително значими държави и народи в Европа. Сега сме по-слаби и по-периферни, но продължаваме да бъдем с изключителна значимост за бъдещето и идентификацията на Европа.

Бяхме сравнително богата държава, развита икономика, разгръщащ се

Индекс на Човешкото Развитие (HDI): позиция на България и съседни страни					
Сред всички високо развити страни (...)	1980 (51)	1985 (51)	1995 (58)	2007 (83)	... 2025 (??)
България	36	34	46	61	?
Румъния	31	34	49	63	?
Гърция	21	21	24	25	?
Турция (средно развита)	56	56	65	79	?

Изт.: *Human Development Report* '1990, '2007, '2009.

народ – неслучайно в средата на 80-те години съгласно световния Индекс за човешко развитие (Human Development Index), България е в групата на „високо развитите“ държави и нации, достига 34-та позиция в световния рейтинг.

В процеса на Прехода рейтинът пропадна с около 20 позиции, сега сме изпреварени от доста държави и народи. В рамките на ЕС сме видимо бедна и изостанала икономически и социално страна. Но с надеждата, че ако бъде спряна икономическата криза и започне модернизация в България, и ако наистина бъде продуциран висок реален икономически ръст през следващите 2-3 десетилетия, ние бихме могли да се доближим до средния европейски стандарт и отново да заемем своето достойно място на Балканите, в Европа и Света. Това би означавало да се изкачим обратно нагоре до около 40-то място в световния рейтинг, със стойност на индекса около 0,900 (към 2007 г. имаме 0,840).

Самото приемане на България в ЕС през 2007 г. по същество е признаване на такъв потенциал в България и на българската нация, признаване на това полагащо им се цивилизационно място и позиция. Както и национално и държавно *достойнство* (dignity), според изрични формулировки в основни документи на ЕС.

Изключително важно за България е, че Балканите са гранична зона в *сблъсъка между цивилизациите*.

Когато се разглежда възпроизводството на населението и риска от национална катастрофа, не бива да не се погледнат нещата и в геополитически план. Балканите са гранична зона в тлеещия сблъсък и с риск да бъде активирана война между цивилизациите.

Светът се глобализира и става финансово и икономически, търговски и технологично, медийно и институционално по-единен. Наред с това се създава идеологическа и пропагандна илюзия, че той става и народностно и културно по-еднороден, че намалява ролята на националните традиции и идентификация, че различният тип ценностна система и общностна връзка се уеднаквяват – в лоното на потребителството и индивидуализма, самоцелната свобода и демокрация, сухата рационалност и технологична вманиаченост, поради мобилността, масовите медии и агресивно налаганата „макдоналдс“ култура.

Този започнал мащабен процес на конвергенция и уеднаквяване е факт – но е наивно да се очаква нито скоро, нито дори в обозримо бъдеще. Пресилени са очакванията за скорошно сливане и обезличаване в някакво световно общо културно пространство.

Вече е видимо, че наред с този процес се разгръща и *контратенденция* към връщане и актуализиране на етно-народностното, на културно-специфичното, на традиционната патриотична идентификация, възражда се национализмът, търсят се формули за неговото съвременно звучене. Чрез връщане към локалното и традиционното, към народностното и националното, хората в глобалния свят търсят спасение от вълните на обезличаващо отчуждаване, търсят лек от депресията и самотата, търсят своята духовна пълноценност и ценностна идентичност.

Малките и по-бедни нации търсят сила в консолидацията си, за да могат да се противопоставят на силните и високомерните, на съвременните господари на света. Търсят противодействие и в класическия класов смисъл – в борба срещу своето закрепостяване в ролята на *експлоатирана и политически безпомощна класа* в глобалния свят с неговия глобален класов елит.

Както стана дума по-горе, *оста на напрежението между цивилизациите* минава през Балканите, а България е основна гранична страна.

Има основания констатацията на Самюел Хънтингтън, че на Балканите тази разделителна линия съвпада с историческото разделение между зоните на Австро-унгарската и Османската империи; че тя е и културна граница на Европа, че в периода след Студената война (1945-1990) се очертава и като трудно преодолима граница.¹⁰ Може да се допълни, че това е трудно преодолима граница както при асоциирането на новите страни в ЕС, така и вътре сред страните-членки, които въпреки прокламираното формално равенство, продължават да се делят на стари и нови, на ЕС-15, и ЕС-10, и ЕС-2, на развити и догонващи, на централни и периферни, на бивши западни и бивши източни, на католически и православни.

Членувайки вече три години в ЕС, България хвърля мост към традиционното западно културно пространство, частично е приета в него, тече реален процес на взаимна адаптация и интегриране. Но с това не се отменя, поне не веднага и не автоматично, фундаменталният факт, че тук, на Балканите, сблъсъкът между цивилизациите има форма на сблъсък между християнския и мюсюлманския свят. В обзрима близка перспектива интензитетът на този цивилизационен сблъсък ще се усилва – подклаждан от САЩ, манипулиран от Русия, използван от Китай, радикализиращ се от страна на арабско-персийския свят, мюсюлманския свят, източния свят. Така че България и Балканите ще стават все по-гореща зона, нека не се самозаблуждаваме.

Катастрофа не означава край

Безспорно е, че България бе тласната към демографска криза, влезе и затъна в демографска криза – с изключително тежки и деформиращи характеристики, както количествени, така и качествени. Но това съвсем не означава да се вещае край на българската народност и нация, на българската национална държава и история.

След катастрофата може да има основен ремонт, може да се съберат сили за ново възраждане, може да избият неподозирани енергии и виталност.

Така или иначе българската народност и нация количествено вероятно ще се стопи наполовина в перспектива от 50 години. Това би означавало, че от средна по размер нация в Европа, тя ще се придвижи към групата на малките нации, вкл. тук, на Балканите. Въпросът е това количествено стопяване да не бъде утвърдено и като икономическа немощ, и като периферна комплексираниост, и като саморазпадаща се идентичност.

В Европа сега има не малко нации от по 2-3 милиона, които живеят с ясна и оптимистична перспектива, успяват да се адаптират към реалностите и просперират, не се самобичуват като *малки*, а намират своята икономическа, културна и политическа ниша за активно и авторитетно присъствие в ЕС, в общото европейско цивилизационно пространство. Близки до нас примери са Словения и Словакия, Хърватска и Сърбия. По-далечни, но не по-малко поучителни, са примерите на Белгия и Холандия, Ирландия и Португалия.

Да се определи сегашната демографска ситуация в България като срив и катастрофа не означава проява на катастрофично съзнание. Това вече е банален реализъм, но изискващ смелост да се погледнат фактите в очите, отговорност те да се

¹⁰ Виж Хънтингтън, Самюъл. *Сблъсъкът на цивилизациите...* С., 1999.

назовават с истинските им имена, както и да се прогнозира в реалистичните им измерения и значимост.

Катастрофично съзнание е говоренето за *национална смърт* след катастрофата. Катастрофично съзнание е *примиряването* с негативната тенденция, с което тя на практика бива подкрепяна. Катастрофично съзнание е *сами да разпаднем културната си идентичност*, да отхвърлим езика си, да скъсаме историята си, да се отречем от значимостта ѝ. Катастрофично съзнание е да се *атомизираме*, да се разбягваме по света с паническата психика „*всеки да се спасява сам*”, или снобски да се акултурираме към чужди култури и народи.

Катастрофично съзнание е да се търсят елементарни оправдания за практическата пасивност – практическа пасивност на лидери и институции, на партии и обществени организации, на държавата и местните власти. Елементарни оправдания от сорта: „*нямаме пари за активна демографска политика*”; „*първо да постигнем икономическа модернизация и развитост, а после ще мислим за раждаемост и демографски структури на населението*”. Или идеологизирани оправдания, от сорта: „*обществото не може да се намесва в интимните решения за раждане и родителство*”, „*отношението към всички трябва да е еднакво, не може да има диференциран подход що се отнася до раждаемостта, броя деца, доброто родителство*”. Елементарното или идеологемното оправдание за пасивност и примирение само по себе си е проява на катастрофично съзнание, демонстрира отслабнал дух.

България днес е изправена пред един съдбовен избор. Дали да живее, както казва Жан Бодрияр, с *нулевата хипотеза на инерцията* – през последните две десетилетия в България това е инерцията към саморазпадане и обезличаване? Или да активира своите сили за самосъхранение и да успее да се извиси до *максималната си хипотеза* – възраждане и пълноценно бъдеще, продължаване на своята значима и достойна история.¹¹

Пред лицето на толкова сериозна и застрашителна демографска и възпроизводствена криза *минималната хипотеза на промяната* не ни върши работа. Промяната невинаги е нещо добро и значимо. Особено когато не е ясно и мобилизиращо очертана, ако е нещо смътно и самоцелно. Особено ако е промяна на дребно, в периферни и незначителни детайли. Особено ако не е осмислена чрез едромасщабна координатна система и не е енергийно заредена от високи ценности, от чувство за съвместна съдба. В биографията на една нация и държава това е координатата на значимата история през призмата на светлото бъдеще. За българите това е перспектива назад поне 13 века и перспектива напред поне 100 години.

Днес на България и българската нация е крайно необходима принципна и същностна промяна на отношението към злокачествените възпроизводствени и демографски тенденции, към комплекса от действащи фактори и към бариерите, които пречат да се обърне действието им от негативно и съсипващо към оздравяващо и възраждащо.¹²

¹¹ Бодрияр, Жан. *Глобализацията като културен шок...* С., 2007, с. 27.

¹² Виж ФУКУЯМА, Франсис. *Нашето постчовешко бъдеще...* С., 2002, с. 95-97: относно удължаването на живота като хуманно благо, но и като фактор, който предизвиква хаос и нужда от пренагласа на всички *основни възрастови йерархии* в съвременните западни общества. Това е свързано с промяна в профила на възрастовата пирамида, която става

В този смисъл нека отново подчертаем, че забавянето и преодоляването на демографската криза, оздравяването на възпроизводството на населението, провеждането на съответна успешна политика изисква *политическо лидерство* – ярко и убедително, широко скроено и перспективно, заразяващо с оптимизъм и граждански морални ценности, въвличащо в едромасщабни координати и високи цели. Без политическо лидерство подобен тип комплексни и ценностно натоварени проблеми не биха могли да бъдат решавани. А политическото лидерство е нужно да бъде ред всичко морално, идейно заразяващо, национално вдъхновяващо.

В заключение се изкушавам да цитирам оценката на Мавро Орбини (бenedиктински монах и историограф, наричан на славянски език Мавар) от неговата книга *Царството на славяните (Il Regno degli Slavi. 1603 г.; забранена от Католическата църква, днес канонически разрешена да се чете)* относно могъществото и разпадането на България и ролята на нейните царе (сега бихме казали лидери, държавници): *„Тук наистина имаме отличен пример какво могат да донесат разногласията и гражданските войни. Защото българите били най-могъщият народ, който можел да победи турската сила. И докато те живеели в съгласие, нито само един техен враг, нито дори всичките им врагове заедно, не успявали да ги надвият. Но след като по вина на техните царе те се разделили, царството им, което някога било процъфтяващо, напълно се разпаднало.“* (написано от Орбини на последната страница, 473, от книгата му)¹³

обърната с основата нагоре пирамида или дори в източен нагоре правоъгълник (в България сега пирамидата вече е обърната с много по-широка основа отгоре, а до няколко десетилетия вероятно профилът ще се стабилизира във формата на източен правоъгълник с критично тясна основа).

¹³ Драгова, Надежда. *Славянското царство на Мавро Орбини...* С., 2009, с. 26, 34-35. Тази книга е основен първоизточник на йеромонах Паисий Хилендарски, който я прочита през 1761 г. в Сремски Карловци (тогава Австрия), а през следващата 1772 г. завършва своята *История славянобългарска*.